

บทที่ 1

บทนำ

1. ความสำคัญและที่มาของการวิจัย

พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีลักษณะเช่นเดียวกับพื้นที่อื่น ๆ ของภาคใต้ที่มีประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม รายได้ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับภาคการเกษตร พื้นที่บริเวณนี้สามารถรองรับประชากร ซึ่งอยู่ในภาคการเกษตรสูงถึงประมาณร้อยละ 70 โดยมีผลิตภัณฑ์มวลรวมที่เกิดจากกิจกรรมในภาคเกษตรร้อยละ 31.49 ของผลิตภัณฑ์มวลรวมทั้งหมด ระบบการผลิตทางการเกษตรที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากปัจจัยภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลของระบบเศรษฐกิจการตลาด หรือระบบทุนนิยมที่มุ่งผลิตเพื่อขาย สิ่งเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อระบบการผลิต และวิถีชีวิตของคนในระดับหมู่บ้านเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าภาคการเกษตรจะมีความสำคัญต่อประชากรจำนวนมากในพื้นที่ แต่การเติบโตของภาคการเกษตรก็ยังมีไม่มากนัก จากข้อมูลพบว่าอัตราการเติบโตของผลิตภัณฑ์มวลรวมภาคเกษตรเฉลี่ยในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ในระหว่างปี พ.ศ. 2539-2544 มีเพียงร้อยละ 2.07 เท่านั้น (สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2544) การผลิตทางการเกษตรที่สำคัญของพื้นที่แห่งนี้ในอดีตคือการทำนา แต่ปัจจุบันอาชีพนี้มีความสำคัญน้อยลง คนส่วนใหญ่ที่ยังคงทำนาในปัจจุบัน มีวัตถุประสงค์แตกต่างไปจากช่วงที่ผ่านมาอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งที่ผ่านมาเน้นการผลิตเพื่อขายเป็นสำคัญ แต่ในช่วงหลังได้เปลี่ยนมาทำการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเป็นสำคัญ หากมีเหลือจึงนำออกขายเพื่อเป็นรายได้บ้าง และถึงแม้ว่าการทำนาในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา จะสามารถผลิตข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภคของประชาชนในพื้นที่ และสามารถส่งออกไปยังพื้นที่ใกล้เคียงได้บางส่วน แต่ผลผลิตต่อไร่ยังคงอยู่ในระดับต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ ของประเทศ

ประชากรส่วนใหญ่ในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาในปัจจุบัน มีอาชีพหลักคือการทำนา แต่ไม่ได้พึ่งพิงกับระบบการทำนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ยังมีกิจกรรมทางการเกษตรอื่น ๆ อีกหลายชนิด ไม่ว่าจะเป็นการปลูกยางพาราในพื้นที่เอื้ออำนวยต่อการเจริญเติบโตของต้นยาง และพื้นที่ที่ทำนาไม่ค่อยได้ผล และการปลูกผัก ไม้ผล รวมทั้งการเลี้ยงสัตว์จำพวกโคและไก่พื้นเมือง ซึ่งมีอยู่เกือบทุกครัวเรือน หรือแม้แต่การทำประมง โดยกิจกรรมต่างๆ เหล่านี้บางกิจกรรมสามารถสร้างรายได้ที่มั่นคงให้แก่เกษตรกรเป็นอย่างมาก เช่นรายได้จากยางพารา หรือบางกิจกรรมก็เพื่อการบริโภคภายในครัวเรือน และหากประเมินโดยดูจากสภาพพื้นที่ ประชากรในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา น่าจะมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีรายได้สมดุลกับรายจ่าย แต่กลับมิได้เป็นเช่นนั้น เนื่องจากปัญหานานับประการได้ถาโถมเข้ามาในพื้นที่เป็นอย่างมากในช่วงที่ผ่านมา ทำให้การผลิตทางการ

เกษตรไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ส่งผลทำให้พื้นที่บางแห่งในบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาถูกจัดอันดับเป็นพื้นที่ยากจนที่สุดในภาคใต้ เช่นจังหวัดพัทลุง ซึ่งในความเป็นจริงแล้วพัทลุงเป็นจังหวัดที่มีการทำนามากที่สุด แต่กลับมีรายได้เฉลี่ยต่อหัวน้อยกว่าพื้นที่อื่น ๆ ในบริเวณรอบลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาด้วยกัน และน้อยกว่าทั้งในระดับภาคและระดับประเทศด้วย (ตาราง ที่ 1)

ตารางที่ 1 ผลผลิตทั้งหมดรวมของสาขาต่างๆ ในประเทศ ภาคใต้ และลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ในปี 2544

สาขา	ประเทศ		ภาคใต้		ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา		พัทลุง	
	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ	จำนวน	ร้อยละ
เกษตร	523,084	10.39	154,504	33.85	55,055	31.49	4,225	27.37
เหมืองแร่	126,183	2.46	11,995	2.63	10,070	5.76	35	0.22
อุตสาหกรรม	1,638,771	31.99	34,591	7.58	11,986	6.86	565	3.72
บริการ	777,393	15.17	87,832	19.24	28,016	16.02	2,841	18.4
อื่นๆ	2,058,050	40.17	167,510	36.69	69,704	39.87	7,770	57.34
รวม	5,123,481	100	456,432	100	174,831	100	15,436	100
รายได้ต่อหัว	81,435		54,176		49,569		29,390	
ประชากร	62,914		8,425				526,000	

ที่มา : สำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ , 2547

ส่วนการใช้พื้นที่ทางการเกษตร ถึงแม้ว่าในอดีตพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบแห่งนี้จะเหมาะแก่การทำนาและมีที่นาจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันการใช้พื้นที่สำหรับการทำนาได้ลดลงจากเดิม ในขณะที่พื้นที่การเกษตรอื่นๆ กลับเพิ่มขึ้น (ตารางที่ 3) ซึ่งเกิดจากปัญหาต่างๆ ที่สั่งสมมาเป็นเวลานาน ไม่ว่าจะเป็นจากค่าครองชีพที่สูงขึ้น การขาดแรงงานในการทำนา นอกจากนี้พื้นที่บางส่วนยังได้รับผลกระทบจากการทำนากุ้ง ส่งผลให้ไม่สามารถทำนาได้ และปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือปัญหาน้ำท่วมหรือขาดน้ำในบางปี สิ่งเหล่านี้ได้ส่งผลและมีอิทธิพลต่อการปรับตัวของเกษตรกรในพื้นที่ โดยหันมาทำการผลิตตามความเหมาะสมกับปัจจัยการผลิตที่ตนเองมีและตามเงื่อนไขสภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่

ตาราง 2 พื้นที่และประชากรบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา และในอำเภอบางแก้ว

จังหวัด	พื้นที่(ตาราง กม.)	ประชากร(คน)	บ้าน(หลัง)	ขนาดครัวเรือน (คน/ตาราง กม.)
สงขลา	4,263.29	997,460	50,184	3.9
พัทลุง	3,575.79	504,454	131,143	3.8
นครศรีธรรมราช	1,250.00	156,899	39,411	4
บางแก้ว	119	24,817	6,229	4

ที่มา : กรมโยธาธิการและผังเมือง กระทรวงมหาดไทย , 2547

ตาราง 3 การใช้ที่ดินบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ในปี พ.ศ. 2525 และ ปี พ.ศ. 2543

ประเภทของการใช้ที่ดิน	ปี 2525	ปี 2543
นาข้าว	1,618,428	1,240,125 (257,356)
ยาง	2,028,588	2,324,575
สวนไม้ผลผสม	131,825	221,244
ป่าไม้	1,293,666	943,613
ที่โล่งและรกร้าง	776,347	920,869
ไม้ยืนต้น	977	13,100
พื้นที่เกษตรอื่น ๆ	2,724	6,635
พื้นที่รองรับการพัฒนา	271,195	112,525

ที่มา : กรมโยธาธิการและผังเมือง กระทรวงมหาดไทย , 2547

หมายเหตุ ในวงเล็บหมายถึงพื้นที่ที่ใช้น้ำชลประทาน

การทำนาบริเวณลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาได้มีวิวัฒนาการมายาวนาน และมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในช่วงไม่กี่ปีมานี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่ที่มีระบบชลประทานเข้าถึง มีการปรับเปลี่ยนระบบการทำนาแบบดั้งเดิม มาใช้เทคนิคการทำนาที่เน้นผลผลิตต่อไร่สูงสุด มีการผลิตข้าวอย่างต่อเนื่อง มีการใช้ข้าวพันธุ์ปรับปรุงจากสถานีวิจัย ปุ๋ยเคมี รถไถเดินตาม และรถแทรกเตอร์ รวมทั้งวิธีการเก็บเกี่ยวที่ใช้รถเก็บเกี่ยวขนาดใหญ่ ซึ่งสามารถนวดข้าวไปพร้อมในตัวละครเก็บเกี่ยว

มีการทำนาสองครั้งต่อปี ฯลฯ นอกจากนี้ในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาบางส่วน เป็นเขตที่ได้รับผลจากการส่งเสริมการทำสวนยางพันธุ์ดีทดแทนยางพื้นเมือง จากกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และเป็นพื้นที่ที่มีการกล่าวถึงโครงการพัฒนาเชิงบูรณาการ ในระดับลุ่มน้ำมากที่สุดในประเทศไทย พื้นที่หนึ่ง ตั้งแต่เริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 6 (2530-2534) จนถึงปัจจุบัน

ในช่วงหลังถึงแม้ว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ในหลายๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นระบบการผลิตทางการเกษตร ทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม แต่กิจกรรมทางการเกษตร โดยเฉพาะการทำนาก็ยังมีความสำคัญอยู่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำทะเลสาบ โดยการทำนาได้เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในบริเวณนี้มาอย่างช้านาน ทั้งทางด้านขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมในชุมชน ซึ่งได้สร้างความผูกพันกับผู้คนไว้อย่างลึกซึ้ง ก่อให้เกิดพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับ “ข้าว” เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความแนบชิดระหว่างข้าวกับคนได้เป็นอย่างดี การทำนาในระบบเดิมเป็นระบบพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก เป็นระบบที่เหมาะสมในขณะนั้น มีการบริหารจัดการแบบชวานาโดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ ไม่ได้ผลิตเพื่อแสวงหากำไร แต่หลังจากการพัฒนาด้านการเกษตรสมัยใหม่ในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งรัฐมีนโยบายและแนวทางการพัฒนา อยู่ภายใต้เป้าหมายที่จะใช้ผลผลิตและทรัพยากรจากภาคการเกษตร เป็นฐานในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม นั่นคือนโยบายที่รัฐกำหนดให้ชนบทเป็นแหล่งทรัพยากร แหล่งแรงงาน และแหล่งผลิตสินค้าราคาถูก เพื่อทำรายได้เข้าประเทศ โดยนำรายได้เหล่านั้นมาเตรียมโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อรองรับการเจริญเติบโตและพัฒนาอุตสาหกรรมในเมือง (ยศ สันตสมบัติ, 2539 : 16-17 ; วัฒนา สุกัญศีล และ ศุภิมา นวศ์สุภาพ, 2539 : 1-3) จากนโยบายดังกล่าวจึงได้ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของภาคการเกษตร ทั้งด้านผลผลิต พื้นที่เพาะปลูก และการส่งออกสินค้าเกษตร พร้อมกับการเพิ่มขึ้นของการพึ่งพาการนำเข้าปัจจัยการผลิตและอุปกรณ์การผลิตจากต่างประเทศ นอกจากนี้การเติบโตของทุนภายในประเทศ และการเคลื่อนย้ายทุนข้ามชาติ ทำให้ทิศทางการพัฒนาอุตสาหกรรมหันไปมุ่งเน้นการส่งออก โดยเฉพาะผลผลิตสินค้าอาหารซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศ ซึ่งสินค้าเหล่านี้ต้องอาศัยวัตถุดิบจากภาคการเกษตร ส่งผลให้การลงทุนด้านการเกษตรขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้เกษตรกรถูกดึงเข้าสู่วงจรการผลิตเชิงพาณิชย์ และผูกพันกับกลไกตลาดเสรีอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายการพัฒนาที่ผ่านมาเหล่านี้เช่นกัน

อำเภอบางแก้วเป็นอำเภอหนึ่งที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาและยังมีการทำนาเป็นจำนวนมาก รวมทั้งได้รับผลกระทบจากแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมาด้วยเช่นกัน โดยอำเภอบางแก้วตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของจังหวัดพัทลุง ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 34 กิโลเมตร ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบต่ำลาดเอียงจากทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก แบ่งการปกครองเป็น 3 ตำบล ประกอบด้วยตำบลโคกคัก ตำบลท่ามะเดื่อ และตำบลนาปะขอ มี 32 หมู่บ้าน มีประชากรประมาณ 25,337 คน มีครัวเรือนทั้งหมดประมาณ 5,603 ครัวเรือน เป็นครัวเรือน

เกษตรกร 3,263 ครัวเรือน มีพื้นที่ทั้งหมด 74,348 ไร่ เป็นพื้นที่เกษตร 58,371 ไร่ พืชเพาะปลูกที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว 34,132 ไร่ ยางพารา 16,123 ไร่ ไม้ผลและไม้ยืนต้น 4,712 ไร่ นอกนั้นเป็นพืชผัก เช่น แตงกวา ถั่วฝักยาว ถั่วเขียว ถั่วลิสง เป็นต้น (สำนักงานเกษตรอำเภอ บางแก้ว ,2546) ในช่วงหลังพื้นที่แห่งนี้ก็เริ่มมีการเปลี่ยนแปลง โดยเริ่มมีการปลูกยางพาราในพื้นที่นา มีการปล่อยนาให้รกร้าง และการปรับระบบการผลิตให้มีความหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งการเคลื่อนย้ายแรงงานออกนอกพื้นที่ และการทำงานนอกภาคการเกษตรเพิ่มมากขึ้น สิ่งเหล่านี้มีแนวโน้มที่จะขยายตัวเพิ่มมากขึ้น ปัจจุบันเกษตรกรในพื้นที่แห่งนี้ต้องมีการปรับตัวเป็นอย่างมาก บางส่วนเลิกอาชีพการทำนาและหันมาปลูกพืชชนิดอื่นที่มีรายได้มากกว่า เช่นการปลูกยางพาราที่นับวันจะเพิ่มมากขึ้น ทั้งที่การปลูกยางพาราในพื้นที่นาเหล่านี้ไม่สามารถให้ผลผลิตได้ดีมากนัก เนื่องจากในพื้นที่นาเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบและมีน้ำท่วมขัง ทำให้ต้นยางพาราไม่สามารถเจริญเติบโตได้ดีเท่าที่ควร และการปลูกยางในพื้นที่เหล่านี้ก็ไม่ได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐ แต่เกษตรกรกลับเห็นว่าการปลูกยางพาราน่าจะเป็นทางเลือกที่ดีกว่าการทำนา และจากข้อมูลของสำนักงานเกษตรอำเภอบางแก้ว (2546) พบว่าปัญหาทางการเกษตรที่สำคัญในอำเภอบางแก้ว คือผลผลิตต่อไร่ต่ำ การรบกวนของศัตรูข้าว เช่นหนู และการเสื่อมโทรมของทรัพยากรดิน ราคาผลผลิตไม่แน่นอนขณะที่ราคาปัจจัยการผลิตเพิ่มสูงขึ้น จึงเป็นพื้นที่ที่น่าสนใจศึกษาถึงสาเหตุและเงื่อนไขต่างๆ ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรในภาพรวม และระบบการผลิตในครัวเรือนของเกษตรกรในพื้นที่ และเกษตรกรเหล่านี้มีกลยุทธ์ในการปรับตัวอย่างไรเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหลายๆ ด้าน

อย่างไรก็ตามเพื่อให้สามารถกำหนดโครงการวิจัย และพัฒนาการเกษตรที่เหมาะสม ให้สามารถสนองตอบต่อปัญหา และความต้องการของเกษตรกรในพื้นที่ได้อย่างถูกต้อง จำเป็นต้องศึกษาถึงปัจจัยและเงื่อนไขต่างๆ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมเกษตรในพื้นที่ ซึ่งเป็นผลทำให้เกษตรกรมีการปรับระบบการผลิตทางการเกษตรที่แตกต่างกันไป และทำการจำแนกประเภทเกษตรกรตามวัตถุประสงค์ และมาตรการในการดำเนินงาน ซึ่งจะทำให้สามารถเข้าใจภาพรวมของระบบการผลิต และสามารถใช้เป็นแนวทางในการดำเนินงานพัฒนาการเกษตรให้เหมาะสมกับเกษตรกรแต่ละประเภทในโอกาสต่อไป

2. คำถามการวิจัย

2.1 เหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลง ที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงเวลา มีผลต่อวิถีชีวิตและระบบการผลิตของคนในชุมชนอย่างไร

2.2 มีกระบวนการหรือแนวทางใดบ้างที่ชาวนานำมาใช้ในการปรับตัว เพื่อให้สามารถดำรงการผลิตอยู่ได้ท่ามกลางภาวะวิกฤติที่พวกเขากำลังเผชิญอยู่

3. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

3.1 เพื่อศึกษาวิวัฒนาการของระบบสังคมเกษตรบริเวณที่มีการทำนาเป็นหลัก ในลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

3.2 เพื่อศึกษาลักษณะฟาร์ม-ครัวเรือน และจำแนกประเภทระบบการทำฟาร์มตามวัตถุประสงค์และมาตรการในการดำเนินงาน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์

3.3 เพื่อวิเคราะห์ปัญหาและข้อจำกัดของระบบการทำฟาร์มในแต่ละประเภท พร้อมเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหา

4. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

4.1 ทำให้ทราบพัฒนาการของระบบการเกษตรภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพชีวภาพและเศรษฐกิจสังคมในพื้นที่ที่มีการทำนาเป็นหลักของชุมชนชาวลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา

4.2 ทำให้ทราบว่าในระดับฟาร์ม-ครัวเรือน มีกระบวนการตัดสินใจ วัตถุประสงค์ และการกำหนดกลยุทธ์ในการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ และสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ข้อจำกัดของสิ่งแวดล้อมของฟาร์มที่เผชิญอยู่ในปัจจุบัน

4.3 ผลการศึกษาที่ได้ หน่วยงานต่างๆสามารถใช้เป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายในการวิจัยและพัฒนาในพื้นที่แบบบูรณาการได้อย่างเหมาะสม ตลอดจนสามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการพัฒนาพื้นที่อื่นๆ ที่มีลักษณะสภาพแวดล้อมใกล้เคียงกันได้

